

UDK 821.163.42-6

Izvorni znanstveni rad

Rukopis primljen 15. IV. 2025.

Prihvaćen za tisak 8. VII. 2025.

<https://doi.org/10.31724/rihjj.52.1.9>

Neven Jovanović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb

<https://orcid.org/0000-0002-9119-399X>

neven.jovanovic@ffzg.unizg.hr

BUTAR IN STAMPA – MARULIĆEVA MLETAČKA PISMA KAO PUT PREMA TISKU

U Mletačkom državnom arhivu, u arhivskom fondu Jacopa Grasolarija (nakon 1450. – 1534.) sačuvano je sedam pisama Marka Marulića. Četiri su pisma upućena samom Grasolariju, ali u istoj se zbirci nalaze i Marulićeva pisma arhidakonu splitskog kaptola Jerolimu Cipciju (umro 1502.). Pomno čitajući riječi tih pisama razmišljam o njihovoj svrsi i izričaju. Polazištem se pokazuje dio rečenice iz prvog pisma Cipciju (19. srpnja 1501.) gdje Marulić kaže o „raspravici” koju je sastavio „lo dareti butar in stampa” (doslovno: „dajte je gurnite u tisak”).

Sedam Marulićevih vlastoručnih pisama iz godina 1501. – 1515. u Mletačkom je državnom arhivu u svibnju 1989. uočio, i o tome izvijestio 1991. na znanstvenom skupu u okviru prvih Marulićevih dana, arhivist, povjesničar i romanist Miloš Milošević (1920. – 2012.); godinu dana kasnije pisma su objavljena u njegovu izdanju uz uvodnu studiju (Milošević 1992).¹ Otkrivač i priređivač procijenio je da su pisma „bez dosljednijeg tematskog ili kronološkog reda”, ali da ona iz 1501. svjedoče o „jednom od najdramatičnijih razdoblja Marulićeva života”, kad je splitskom autoru u roku od nekoliko mjeseci kuga odnijela dva brata i majku, a on je istovremeno, usred političkih nedaća i drugih osobnih muka, pisao niz svojih književnih djela u prozi i stihu i pokušavao neka od njih objaviti.

¹ Pisma citiram prema poboljšanom izdanju koje je nedavno priredio Bratislav Lučin (Marulić 2024 (157): 446–483).

Sva su pisma upućena u Veneciju. Adresat je prvih triju, nastalih između srpnja i studenog 1501., Jerolim Cipci (umro 1502.),² splitski kanonik i arhiđakon, dok je primatelj ostala četiri (ožujak 1502. – travanj 1515.) mletački teolog i pravnik Jakov Grasolari (nakon 1450. – 1534.), učenik humanista Giorgia Merule, od 1495. župnik mletačke crkve Sv. Apolinara, istovremeno notar, kasnije i kanonik i vikar bazilike Sv. Marka te naposljetku kancelar mletačkog Senata.³ Marulićeva su pisma i sačuvana zajedno s drugom Grasolarijevom korespondencijom, a arhivisti su taj skup građe našli 7. travnja 1976. *dietro gli scaffali dei testamenti del notaio Bon in un pacco legato* („iza ormara s oporukama notara Bona, u jednom uvezanom svežnju”).

U novijem su znanstvenom proučavanju najjače odjeknule rečenice iz *post scriptuma* prvom pismu, gdje Jerolimu Cipciju 19. srpnja 1501. Marulić govori upravo o svome za hrvatsku književnost najvažnijem djelu:

Fatto ho una opereta in lengua nostra materna, per rima, distinta in sie libri, nela qual se contien la historia de Judit et Olopherne; fecila questa quadragesima passata et la dedicai a misser lo primicerio nostro. Composta è more poetico, venite et vedetila, direte che anchora la lengua schiava ha el suo Dante. Troppo presumere me fa baldanza che ho con vui.

Izradio sam jedno djelce u stihu na našem materinskom jeziku, podijeljeno u šest knjiga, koje sadrži pripovijest o Juditi i Holofernu. Dovršio sam ga ove protekle korizme i posvetio ga našem gospodinu kanoniku prvopojcu. Sastavljeno je na pjesnički način, dođite i pogledajte ga, reći ćete kako i hrvatski jezik ima svojega Dantea. Odveć se precjenjujem, a tome je uzrok smjelost koju osjećam kad sam s Vama.⁴

Interes istraživača privukla je – uz autorov opis *Judite*, njezina jezika i poetike – svjesno preuzetna, provokativna usporedba s Danteom (Bogdan 2022). Rjeđe

² Ime splitskog roda (u arhivskim dokumentima De Cipcis) prema Kuzmanić 1998: 40–43 i Marulić 2024 (156): 393. Javlja se i humanistički antikizirana varijanta prezimena *Cippicus* zbog koje u istraživanjima dolazi do brkanja roda s trogirskim rodom Cipiko.

³ Podaci prema Agostini 1754: 589–594. U prosopografskoj studiji mletačkog humanizma Margaret L. King Grasolarija isključuje iz svojeg osnovnog korpusa humanista po kriteriju značajnosti; iako rodom Mlečanin i rođen u razdoblju koje King razmatra, Grasolari je „s humanizmom povezan tek rubno”, kao autor jednog govora i priređivač Pseudo-Kvintilijanovih *Deklamacija* (King 2014: 265).

⁴ Marulić 2024 (157): 450–453; prijevod Bratislava Lučina.

je tumačena ironija odabira jezika, okolnost da Marulić o *Juditi*, pisanoj na hrvatskom koji je „naš materinski jezik” i za autora i za primatelja pisma, u pismu Cipciju piše na *talijanskom*, odnosno toskaniziranom venecijanskom, „italoromanskoj koiné”, *veneziano coloniale* (Malinar 2004: 37). Implikacije ovog odabira predmet su mojeg istraživanja. Prethodno, međutim, valja razmotriti odnos Marulića i adresata pisama.

Veza autora *Judite* i Jerolima Cipcija posve je jasna. Oni su sugrađani, obojica iz patricijskih obitelji; 1480. bili su kolege prokuratora u jednoj parnici pred duždem (Jozić 2008: 152–153). Luka Špoljarić pokazao je 2019. da je Jerolim sin Nikole Albertovog Cipcija i Trogiranke Filipe rođene Andreis koja je oko 1466., već kao udovica, bila prevoditeljica bosanske kraljici Katarini, te da je Jerolim oko 1474. boravio u Rimu i ondje se družio s humanistom, pjesnikom i antikvarom Girolamom Bolognijem (Špoljarić 2018: 77–78, Špoljarić 2019). Jerolimova su braća bili Petar i Jakov. Petra i Jerolima Marulićev biograf Frane Božićević navodi u trećoj skupini piščevih prijatelja.⁵ Arhivska istraživanja Ivana Ostojića i Marija-Nepe Kuzmanića potvrđuju Jerolima Cipcija u statusu kanonika splitskog kaptola od 1473. (ili 1471.), a u statusu arhiđakona istog kaptola od 1492. do 1502. kad je, prema Kuzmaniću, umro. U pismu Grasolariju od 3. ožujka 1502. Marulić o Cipciju još govori kao živom, ali u spisima se 1503. navodi *quondam dominus Hieronymus Cipico archidiaconus* (Ostojić 1975: 178–179).⁶ Ostojić je držao da je Cipci morao biti živ još 1507. – vjerojatno zato što je te godine u Veneciji tiskana Cipciju posvećena Marulićeva *Institucija* – ali to ne smatram presudnim argumentom. Naime, već u pismu Cipciju iz studenog 1501. Marulić piše: *Scrissive de quella opera nostra exemplare. Se non è cominzata stampirse, me la mandate per qualche zorno. – Opera nostra exemplare* može se vrlo uvjerljivo tumačiti kao aluzija na *De institutione bene*

⁵ *Viri non mediocri doctrina insignes et in poetica facultate admodum præstantes, qui omnes dulcissimis allocutionibus disertissimisque carminibus uicisim et præsentés se ad immortalitatis gloriam acuebant... duo fratres Cippici, Petrus et Hieronymus, utriusque iuris doctor eximius* – prijevod B. Lučina: „Ljudi koji su se odlikovali nemalom učenošću i bili vrlo istaknuti u pjesničkom umijeću; svi su se oni vrlo ugodnim riječima i vješto složenim pjesmama uzajamno i u zajedničkom društvu poticali na slavu besmrtnosti... dva brata Cipika, Petar i Jerolim, istaknuti doktor obaju prava” (Božićević 2007: 40–41).

⁶ Ostojić (koji o Cipciju iznosi i neke netočne tvrdnje smatrajući ga sinom Koriolana Cipika, što Kuzmanić odlučno opovrgava) interpretira navod iz 1503. kao „bivši arhiđakon” (Ostojić 1975: 179; tako i Jozić 2008: 154) iako se latinskim prilogom *quondam* obično označavaju pokojnici. U arhivskim podacima o arhiđakonima splitskog kaptola svakako ima praznina i nejasnoća; na toj se službi, prema spisima, sljedeće ime nakon Cipcija (Marko Nadalić / Natalis / Božićević, jedan od braće Marulićeva biograf Frane) pojavljuje tek 1510. (Ostojić 1975: 179–180, Kuzmanić 1998: 133).

uiuendi per exempla sanctorum (tako čine Milošević i Lučin). Autor od Cipcija traži da mu djelo pošalje natrag, „ako se nije već počelo tiskati”, kako bi ga vratio doručeno, *meglio coretta et emendata*, „bolje pregledano i dotjerano”; *Institucija* je, dakle, vjerojatno već u studenom 1501. bila u Veneciji očekujući tiskanje.⁷ Posve je moguće da je Marulić 1507. zadržavajući u knjizi posvetu preminulom prijatelju i posredniku pri izdavanju to učinio iz pijeteta – ako je uopće mogao iz Splita pratiti višegodišnji proces pripreme knjige u Mlecima.⁸

Spomenuta je epistolarna posveta *Institucije* Jerolimu Cipciju pisana latinski. Pismo je, u skladu s književnom konvencijom ustaljenom od antičkih vremena, tek fingirano. Marulić, pošto je opširno objasnio nakanu i orijentaciju *Institucije*, biranim riječima predstavlja djelo kao dar prijatelju, dar posebno prikladan zbog prijateljeve ljubavi prema nabožnom štivu i zbog njegovih dobročinstava prema autoru:

Istas igitur nostras de illis qualescunque lucubrationes, o omnium amicorum meorum optime omnique honore et amore pariter prosequende, tibi nunc muneri mitto, tibi lubenter offero; tum quod sciam nihil abs te crebrius in manu sumi solere auidiusque lectitari quam scripta illa quę ad Dei sanctorumque eius laudem edita sunt, tum quia pro summa tua erga me beniuolentia innumerisque beneficiis cumulatiorum tibi gratiam me referre posse non sperem.

Zato ovo svoje pisanje, ma kakvo bilo, o njima [svecima vrijednim kršćanskog oponašanja], o Ti najbolji od svih mojih prijatelja, koji podjednako zaslužuješ svaku čast i svaku ljubav – Tebi ga sada na dar šaljem, Tebi ga rado prikazujem; i zato što znam da ništa u ruku ne uzimaš češće, da ništa ne prečitavaš požudnije od knjiga sastavljenih u slavu Boga i njegovih svetaca, kao i zato što se ne mogu nadati da bih se na

⁷ Milošević je objavio arhivski dokument kojim je svećenik Francesco Consorti, kantor Crkve Sv. Marka, od mletačkog Senata 25. veljače 1503. dobio odobrenje za tisak *Institucije* i drugih Marulićevih djela (Milošević 1992: 29) tako da *Instituciju* možemo smatrati dovršenom najmanje tri godine prije nego što je bila objavljena.

⁸ Sličan je slučaj izdanja Marulićevih *Pedeset priča*. Iako djelo ima epistolarnu posvetu Tomi Nigeru datiranu 22. kolovoza 1510, Bratislav Lučin nedavno je pokazao oslanjajući se na popis tiskarskih pogrešaka iz izdanja Petra Liechtensteina od 18. veljače 1518. da Liechtensteinovo izdanje *prethodi* nedatiranom izdanju Laurentiusa de Rosis (koje se u našoj literaturi smatralo prvim, tj. iz 1510.), budući da su u potonjem sve pogreške u slogu ispravljene prema popisu iz 1518., a de Rosis je u Veneciji potvrđeno djelovao samo oko 1520. (Marulić 2024 (157): 389–390). *Pedeset priča*, dakle, na tiskanje je čekalo gotovo osam godina.

bilo koji drugi način dostatnije odužio tvojoj dobroti i tvojim bezbrojnim dobročinstvima.⁹

Cipcijeve vrline čine ga redaktorom i zaštitnikom *Institucije* kao i pouzdanim arbitrom književne vrijednosti; njegov autoritet proizlazi iz talenta i obrazovanja, iz ugleda njegova roda (čijim je kolektivnim vrlinama arhiđakon osobno ravan) i njegove osobne omiljenosti u svim slojevima društva:

Siquid in his disponendis, explicandis disserendisue a me erratum deprehenderis, oro, tuę incudi redde, tuam limam adhibe et castigando poliendoque effice ut munusculum hoc meum non tam donatore quam acceptatore dignum esse uideatur. Per te publicum recipiat, per te in aliorum manus uenire ne formidet, per te neque in circo consistere neque in medium prodire theatrum quicquam dubitet. Nullos liuoris morsus, nullum sibillum uerebitur, si prius plausum meruerit tuum. Et quis enim reprehendere opus audebit cui tu summam manum imposueris, qui et ingenio et eloquentia přestas, humani diuinique iuris scientia excellis et ecclesiastica dignitate non parum emines et antiqę Cippicę domus claritate fulges generisque nobilitatem animi uirtute superas, quem denique omnes, summi, medii, infimi amant, obseruant, uenerantur.

Uočiš li da sam raspoređujući, tumačeći ili izričući što pogriješio, molim te, stavi na svoj nakovanj, posegni za svojom turpijom te ravnajući i bruseći učini da se ovaj moj darak pokaže dostojnim ne toliko darivatelja koliko primatelja. Po tebi neka ga primi javnost, po tebi neka se ne plaši doći u tuđe ruke, po tebi neka ne oklijeva ni stupiti u arenu ni izaći na pozornicu. Neće se plašiti zavidnih ujeda ni zviždanja ako prethodno zasluži tvoj pljesak. Ta tko bi se usudio kritizirati djelo kojem posljednju ruku daš ti, ti koji se ističeš i talentom i rječitošću, koji sve nadvisuješ poznavanjem ljudskog i božanskog prava, koji se odlikuješ crkvenim dostojanstvom i bliještiš sjajem drevne kuće Cipci, a plemenitost roda nadmašuješ vrlinom duha, ti kojeg, napokon, svi – visoki, srednji, niski – ljube, štiju, časte.¹⁰

⁹ Marulić 2024 (156): 22. Preveo autor ovog rada.

¹⁰ Marulić 2024 (156): 22–24. Preveo autor ovog rada.

Nažalost, ne znamo po kojem je poslu Cipci 1501. boravio u Veneciji. Svakako je, uz vlastite nepoznate zadaće, ondje djelovao kao neformalni Marulićev književni agent. Bio je angažiran ne samo na izdavanju *Institucije*, nego i drugih Marulićevih djela, budući da već u prvome sačuvanom pismu Cipciju, onome od 19. srpnja 1501., Marulić od adresata traži da procijeni *un trattadello* o uzroku muka što ih kršćani trpe od nevjernika, pa da Cipci spis (pisan na talijanskom: *in sermon vulgare, aciò chadauno possa intender*), ako ga procijeni vrijednim, „gurne u tisak”:¹¹

Novamente pensando tra me la oppression di christiani per li infideli et nela fantasia ricerchando la causa, vennemi in mente sopra di ciò far un trattadello, spero non inutile a quelli voranno con mente sana legierlo e con ragione considerar la chosa. Ve lo mando con questa lettera, scritto è in sermon vulgare, aciò chadauno possa intender. Se ’l vi parerà che si possa far qualche frutto spirituale tra li christiani, lo daretì butar in stampa.

Dok sam nedavno u sebi razmišljao o tlačenju što ga kršćani trpe od nevjernika i u duhu tražio tome uzrok, palo mi je na pamet da o tome sastavim raspravicu, nadam se ne beskorisnu onima koji je ushtjednu zdrave pameti pročitati i predmet razborito razmotriti. Šaljem Vam je s ovim pismom, napisana je na pučkom jeziku da bi je svatko mogao razumjeti. Učini li Vam se da ona može uroditi kakvim duhovnim plodom među kršćanima, dajte je tiskati.¹²

Svećenik, notar i humanist Jacopo Grasolari – Mlečanin kojemu Marulić piše latinski, za razliku od Splićanina Cipcija kojemu piše na *veneziano coloniale* – također je bio uključen u izdavanje Marulićevih djela. Prije Miloševićeva otkrića to se znalo po kratkom (latinskom) Grasolarijevu pismu čitaocu na kraju mletačkog izdanja *Institucije* (datiranog 10. veljače 1507.; Marulić 1506: [Q 7v], Rešetar 1900).¹³ Ondje Grasolari hvali *Instituciju* i autora samog,

¹¹ Idiom *butar in stampa* Malinar interpretira kao „polukolokvijalan” izraz (Malinar 2004: 31); *buttar in stampa* nalazim među frazemima za brzo djelovanje, *Prestezza di tempo*, u zbirci Orlanda Pescettija (1556. – 1624.) *Proverbi italiani* (prvo izdanje Verona, G. Discepolo, 1598; u razdoblju od 1607. do 1670. pojavilo se najmanje 13 proširenih izdanja; citiram prema Pescetti 1611: 192).

¹² Marulić 2024 (157): 448–449.

¹³ Pismo, nakon 1507. objavljeno tek u izvatku (Rešetar 1900), donosim u prilogu ovog rada.

potičući čitaoca da oponaša autorovo kršćansko savršenstvo (*illum imitare qui ita uiuit ut docet*) i da autoru zahvali kloneći se grijeha; ovdje zapažam učinak prvog Marulićeva pisma Grasolariju. U drugom odlomku pisma Grasolari se zahvaljuje svećeniku Francescu Consortiju (za kojeg, zahvaljujući Miloševićevim otkrićima, znamo da je 1503. ishodio odobrenje za tisak *Institucije* i drugih Marulićevih djela). Consorti je, piše Grasolari, preuzeo brigu za tiskanje (*operis imprimendi curam suscepit*) i pomno kolacionirao tiskanu verziju s Marulićevim predloškom (*cum archetypo ipsius Maruli impressum contulit volumen et, quae in eo errata reperit, diligenter annotauit*) te priredio popis *errata* priložen na završnim stranicama knjige (Grasolari kratko, ali precizno objašnjava kako taj popis funkcionira). Grasolari, međutim, nije naveden u kolofonu *Institucije*, gdje su samo Consorti i Bernardino Vitali.¹⁴ I Consorti i Grasolari svakako su primjer pripadnika više klase povezanih s ranonovovjekovnim tiskarstvom – onih koji, posebno u Italiji, izdavanje financiraju, biraju i preporučuju tekstove, pripremaju rukopise za tisak i korigiraju otiske te se na naslovnica pojavljuju zajedno s tiskarima (Hirsch 1967: 19 i 47; Jovanović 2004: 77).

Za Grasolarijev izdavački angažman Marulić se u pismima koristi riječju koju je upotrijebio i sam Grasolari, *cura* (u pismu iz kolovoza nepoznate godine, iz travnja 1507. te ožujka 1516., gdje su kontaktni sinonimi *tua cura tuaque diligentia*) ali i riječju *opera* („služba, rad”, u pismu iz travnja 1507. i ožujka 1516.). Dvije su riječi možda sinonimi kojima se ostvaruje elegantno variranje, no možda označavaju i različite razine Grasolarijeve potpore.

Dok u prvom pismu Grasolariju, od 3. ožujka 1502, Marulić izdavaštvo i književnu djelatnost ne spominje, u pismu iz kolovoza nepoznate godine Grasolarija naziva *scriptorum meorum studiosus* i podastire mu svoje djelo na procjenu je li vrijedno tiskanja. U pismu iz travnja 1507. (dva mjeseca nakon tiskanja *Institucije*) Marulić o Grasolariju već govori kao o naručitelju i predlaže rok u kojem se nada traženo ostvariti (*spero infra anni spacium de illo [sc. opere], sicuti postulasti, me tibi satisfacturum*). „Trošak”, kojeg

¹⁴ O njima kao tiskarima Norton 1958: 134, 160–161. U kolofonu *Institucije* stoji: *Impressit Venetiis presbiter Franciscus de Consortibus cantor ecclesie S. Marci et Bernardinus de Vitalibus Venetus*. Vitali je, inače, uz više Marulićevih knjiga tiskao i jedino Grasolarijevo objavljeno djelo, govor iz 1508.: *Iacobi Grasolarij plebani Sancti Apollinaris Oratio ad illustrissimum Venetorum dominium in assumptione reuerendissimi domini Ludouici Contareni ad patriarchatum*, Venetijs, per Bernardinum Venetum de Vitalibus, [1508].

se Grasolari u istom pismu može poštediti ako ponuđeni *Životopis svetog Jeronima* ne nađe dostojnim izdavanja (*si tibi placuerit, ut imprimatur, operam dabis; sin minus, parcas impense*), može se shvatiti figurativno ali i posve doslovno – možda Grasolari nije organizirao i izvodio tiskanje Marulićevih djela, već je to tiskanje financirao.¹⁵ Marulićeva molba iz kolovoza nedatirane godine da mu *Grasolari* pošalje nekoliko primjeraka Marulićeva *Evandelistara* koji je tiskao Consorti (tako tumačim riječi *simul etiam aliquot exemplaria Euangelistarum nostri ad me mitte meque Francisco Lucensi nostro, cui ipsum Euangelistarium iam pridem dono misi quique plus etiam remisit ne ingratus uideretur, plurimum commenda*) značila bi da je Grasolari kontrolirao i vodio distribuciju izdanja pošto je bilo tiskano. Milošević je svakako bio u pravu kad je upozoravao koliko je važno „utvrditi je li Grasolari neposredno ili posredno imao svoju tiskaru” i „u kojoj je mjeri Grasolari, neposredno ili posredno, bio ovlašten ili utjecajan u crkvi da određuje što treba da bude tiskano” (Milošević 1992: 30).¹⁶ Ta istraživanja i dalje, tri desetljeća nakon Miloševićeva otkrića, tek predstoje.

¹⁵ Relevantna mjesta iz Marulićevih pisama Grasolariju: [nedatirano, kolovoz:] *scriptorum meorum studiosus (...) cures inprimis cum impressoribus tuis ut illa in lucem ueniant „naklon si mojim spisima te se sa svojim tiskarima napose brineš da oni ugledaju svjetlo dana”; si dignum opus publica impressione iudicaueris (...), cura ut imprimatur „ako prosudiš da djelo zavređuje da se javno tiska (...) pobrini se da se tiska”* (Marulić 2024 (157): 474–475); [travanj 1507:] *de opere nostro tua cura nuper impresso tibi gratias ago „zahvaljujem ti za svoje djelo koje je nedavno tiskano tvojom brigom”; [Beati Hieronymi uita] si tibi placuerit, ut imprimatur, operam dabis; sin minus, parcas impense „pa ako ti se [Životopis svetoga Jeronima] sviđi, potruditi ćeš se da se tiska. A ako ne, poštedi se troška!”; Reuerendo presbitero Francisco Lucensi meo nomine gratias age. Octo codices opusculi nostri te curante impressi mihi dono misit „U moje ime izrazi zahvalnost poštovanom svećeniku Franji Lučaninu. Poslao mi je na dar osam primjeraka mojega djela koje je tiskano tvojom brigom”* (Marulić 2024 (157): 476–479); [travanj 1515:] *opus nostrum De imitatione Christi (...) tua opera (...) imprimendum „moje djelo O nasljedovanju Krista (...) kako bi se tiskalo tvojim trudom”; per te (...) lucubrationes meę in lucem tandem uenient „zahvaljujući tebi (...) moji će radovi napokon ugledati svjetlo”; non pauci ex nostris qui illud olim legerunt nunc ab impressoribus exscriptum absolutumque desiderant, et eo quidem magis quia tua cura tuaque diligentia emendatissimum se habituros sperant „nemali broj naših ljudi, koji su ga svojevremeno čitali, žele ga sada dobiti otisnuto i dovršeno od tiskara, i žele ga zaista to većma jer se nadaju da će ga tvojom brigom i tvojom pomnjom imati posve ispravljeno”* (Marulić 2024 (157): 480–483). – Bratislav Lučin Grasolarijev je angažman procijenio nešto drugačije: „Grasolari ima važnu ulogu jer daje preporuku za tisak te posreduje u kontaktima s izdavačima i tiskarima” (Lučin 2018: 60).

¹⁶ Kao svojevrsnu istočnojadransku paralelu Grasolarijevoj neprepoznatoj aktivnosti vezanoj uz izradu i prodaju knjiga podsjećam na slučaj Danielela Clarija, humanističkog učitelja koji je u Dubrovniku oko 1510. djelovao i kao knjižarski agent izdavača Alda Manuzija i Manuzijeva tasta Andree Torresanija (Nuovo 2013: 118, Jovanović 2023: 85).

U povezivanju Marulića i Grasolarija ključan je bio Jerolim Cipci, kako je Milošević jasno očitao iz početka prvog Marulićeva pisma Grasolariju (10. ožujka 1502).¹⁷ Pismo počinje ovim riječima:

Multa de me tibi Hieronymus meus atque idem tuus. Sed ita ille de me sentit, quantum ex tua epistola ad me missa coniciio, ut qui uehementer amat.

Mnogo ti je o meni govorio moj, a isto tako tvoj Jerolim. Ali on o meni misli (koliko zaključujem iz tvojega meni poslanog pisma) kao onaj tko silno ljubi.¹⁸

Rečenice ukazuju da su ovom pismu prethodili razgovor Cipcija i Grasolarija o Maruliću, a da je plod tog razgovora bilo Grasolarijevo pismo splitskom autoru. Zaključujemo također da su (najvjerojatnije početni) dio tog prvog Grasolarijeva pisma bile pohvale Marulića i da su se one zasnivale na Cipcijevim pohvalama. I o kraju Grasolarijeva pisma nešto saznajemo iz Marulićeva odgovora; Mlečanin je Marulića pitao koliko je blizu dolazak Antikrista i Sudnji dan (*in calce epistolę presentem hominum nequitiam, quę ad cumulum usque excreuit, considerans quęris a me quam propinquum putem Antichristi aduentum*; na pitanje je Marulić, svjestan da se radi o svojevrsnom ispitu, odgovorio teološki vrlo uravnoteženo, pokazujući sve znanje i razboritost kojima raspolaže).

Na ovoj točki napokon možemo postaviti pitanje koje Milošević 1992. nije postavio kao što to nije učinio nitko nakon njega. To je pitanje okosnica ovog rada. Ono glasi: otkud Marulićeva pisma upućena Cipciju u svežnju Grasolarijeve korespondencije?

Sa stvarne je strane pitanje, nažalost, neodgovorivo. Nemam čvrstog dokaza, nemam arhivskog podatka, nemam otkrića ravna Miloševićevu kojim bih to mogao pouzdano objasniti. Važno je, međutim, već samo pitanje. Ono nas vodi do drugačijeg razumijevanja sačuvane prepiske. To se razumijevanje temelji na spekulaciji, i, u biti, ne uključuje ništa što već ne znamo – ali bitna je inovacija upravo razlika u naglasku.

¹⁷ Cipcija Milošević zove „Jeronim Ćipiko“: „prije svega je jasno da je i Jeronim Ćipiko bio obojici veoma blizak, prenoseći najbolje mišljenje o Maruliću“ (Milošević 1992: 21).

¹⁸ Marulić 2024 (157): 464–465.

Dosad je implicitan odgovor na moje nepostavljeno pitanje bio: pisma su Cipciju zajedno s pismima Grasolariju sačuvana *slučajno*. Ton je odredio već Milošević ocjenjujući da se radi o „jednom sasvim neznatnom, sačuvanom dijelu prepiske”, da su pisma „zalutala u arhivskom svežnju” (Milošević 1992: 5, 8). Jednako se podrazumijevalo i da su Marulićeva pisma Cipciju intimna, privatna; Milošević spominje „Markovu ispovijed o vlastitom duševnom stanju” i piše da Marulić „osjeća duboku potrebu da (...) svom bliskom prijatelju povjeri sve terete, strahovanja i nade” (Milošević 1992: 25, 27), dok Malinar naglašava kako su u tim pismima „svi elementi poruke, pa i oni neosobni ili samo neizravno biografski, podređeni izravnoj, osobnoj komunikaciji, ograničenoj na dijalog dvojice sugovornika” te govori o „neprisiljenom”, „spontanijem”, iako „kultiviranom” izričaju (Malinar 2004: 26, 29).

Pisma možda jesu *sačuvana* slučajno, ali možda se nisu slučajno *našla zajedno*. Na takvo me tumačenje navodi citirani početak prvog Marulićeva pisma Grasolariju, od 10. ožujka 1502: *multa de me tibi Hieronymus meus atque idem tuus*. Cipcijevo *multa de me* nije se moralo ograničiti na usmeno izvještavanje. Cipci je mogao Grasolariju pokazati tri Marulićeva pisma iz srpnja i studenog 1501., mogao je ta tri gusto ispisana lista – preopširna za letimično čitanje – ostaviti kod župnika Sv. Apolinara da ih on na miru prouči (a pisma su onda iz nepoznatog razloga ostala kod Grasolarija te ih je mletački svećenik-notar kasnije odložio *ad acta* zajedno s drugim Marulićevim pismima). Pokazivanje privatnog pisma drugima nije neobično u humanističkoj korespondenciji; za humaniste su pisma uvijek „polujavna”, pisci uvijek računaju s mogućnosti da će pisma čitati i netko drugi osim pošiljatelja – bilo netko iz kruga prijatelja ili netko iz šire publike (Almási 2010).

Tri su Marulićeva pisma Cipciju stoga mogla imati dodatnu namjenu osim obavještavanja odsutnog prijatelja i razgovora s njim. Ona su možda poslužila kao najava, kao predstavljanje Marulića njim samim, i to u dva najvažnija aspekta njegova bića. Prvo, svjedoče o Maruliću kršćaninu koji niz udaraca sudbine i duhovnih patnji – smrt jednog brata, smrtnu bolest drugog, smrtnu bolest majke, beščutnost mletačkog upravitelja i podmuklost rođaka – prima ne samo jobovskim strpljenjem već i skrušenošću i nepokolebljivom vjerom.¹⁹ Drugo,

¹⁹ Karakteristična je izjava iz pisma 19. srpnja 1501: *Io interim sento in me combattere la passion con la ragione, pur nel principio arquanto la doglia occupa el chore, ma non si che finalmente non dà loco ala*

prikazuju Marulića kao proznog i pjesničkog autora koji piše na latinskom, hrvatskom i talijanskom, koji pišući reagira na niz aktualnih političkih nedaća, koji želi svima (*aciò chadauno possa intender*) pomoći da ispravno – to znači: u duhu vjere – razumiju što se i zašto događa, koji se tješi sastavljajući sonete, koji narodu svojeg jezika želi biti ono što je Dante Talijanima; pritom sve to njegovo pisanje teče usporedno s onim spomenutim nizom udaraca. Pisma su tako bila dokaz da je istinito sve što je Jerolim Cipci Grasolariju govorio.

U Marulićevo doba potencijalnom mletačkom izdavaču drugačije je pristupao, recimo, Erazmo Roterdamski kad je 28. listopada 1507. (šest godina nakon Marulićevih pisama Cipciju, u godini tiskanja *Institucije*) iz Bologne poslao Aldu Manuziju u Veneciju svoje prijevode Euripida (Allen 1906 (1): 437–439, br. 207). Erazmo je izravan i poslovan. Pošto je opširno pohvalio Manuzijev izdavački rad i trud, pošto je pokazao interes za njegova grčka izdanja, osobito za moguće izdanje Novog zavjeta, Erazmo piše jednostavno i otvoreno: *Mitto ad te duas Tragoedias a me versas magna quidem audacia, coeterum satisne feliciter ipse iudicabis* („Šaljem ti dvije tragedije koje sam preveo, priznajem, vrlo preuzetno, a je li to dobro prošlo, prosudit ćeš sam”) – pa navodi niz uglednih čitalaca, inozemnih i talijanskih, kojima su se prijevodi dopali, i upozorava da je djelo već s uspjehom objavio Josse Bade (u Parizu, 1506.). Naposljetku, i dalje ne štedeći na komplimentima, Erazmo iznosi vlastite želje, planove i uvjete:

Existimarim lucubrationes meas immortalitate donatas, si tuis excusae formulis in lucem exierint, maxime minutioribus illis omnium nitidissimis. Ita fiet vt volumen sit perpusillum, et exiguo sumptu res conficiatur. Quod si tibi videbitur commodum negocium suscipere, ego exemplar emendatum quod mitto per hunc iuuenem gratis suppeditabo, nisi quod paucula volumina mittere volueris amicis donanda.

Smatrao bih da je moj rad osigurao besmrtnost ako na svjetlo dana izađe tiskan tvojim slogom, posebno onim manjim slovima, najzgodnijim od

ragione. Et hoc est donum Dei altissimi, al qual rendo gratie che molto menor sonno li soi flagelli verso nui de quel che merita li peccati nostri. (...) Tutte le adversità che ne manda sempre sono a fin del bene nostro, perhò d'ogni chosa dovemo renderli laude et a lui solo dil tutto ringratiare. – „Ja međutim ćutim kako se u meni bore osjećaj boli i razum, pa mi prvo tuga donekle obuzme srce, ali ipak ne toliko da konačno ne ustupi mjesto razumu. I to je dar Boga svevišnjega, kojemu iskazujem hvale jer su bičevi kojima nas udara mnogo blaži od onoga što zaslužuju naši grijesi. (...) Sve protivštine što nam ih šalje uvijek su za naše dobro, pa stoga treba da mu za svaku stvar iskazujemo hvalu i samo njemu da na svemu zahvaljujemo” (Marulić 2024 (157): 446–449).

svih. Tako će svezak moći biti vrlo malen, a stvar će se izvesti uz neznatan trošak. Odlučiš li da ti je posao prihvatljiv, ispravljeni ću ti primjerak koji šaljem po ovome mladiću ustupiti bez naknade, osim što ćeš biti toliko dobar da mi pošalješ malen broj primjeraka koje bih poklonio prijateljima.

Ovako piše profesionalac profesionalcu. Ovako nastupa samouvjeren autor, onaj koji je već objavljivao i za kojeg se zna (prvo izdanje slavni *Adagia* pojavilo se u Parizu 1500., a Manuzio, potaknut upravo ovom suradnjom, znatno prošireno treće izdanje objavit će 1508.).

Marulić, međutim, 1501. nije u takvoj poziciji. On još nije ništa objavio i tek treba izgraditi svoju reputaciju. Pa ni Grasolari, notar i kanonik, nije profesionalac poput Manuzija. Dodatno je nepovoljno što Marulić sam nije u Veneciji, niti blizu grada niti na proputovanju, i što Grasolarija – kao možda i nijednog od ostalih mletačkih tiskara i nakladnika – osobno ne poznaje. Otud Cipcijevo posredovanje (vrijedi primijetiti da i arhiđakon Cipci ide crkvenim, a ne tiskarskim putevima), otud privatna pisma kao legitimacija i garancija.

Drugo je neodgovorivo, ali poticajno pitanje, kao što sam na početku nagovijestio, pitanje odabira jezika kojim Marulić piše Cipciju. Smiljka Malinar odabir talijanskog, odnosno venecijanskog, protumačila je kao uvjetovan „društvenim identitetom sudionika” (Malinar 2004: 23). Iako i Cipci, po priznanju samog Marulića kod spomena *Judite*, pripada onima koji su sposobni „na karte sfolj slovinska čtit slova”, Marulić mu piše na talijanskom – točnije, na varijanti talijanskog kojom se služi vladajuća, prema Malinar „političko-upravna” klasa kojoj i Cipci i Marulić pripadaju. Malinar smatra da se radi o kulturno uvjetovanom refleksu, o navici:

Obraćanje Ćipiku na talijanskom jeziku ne dotiče se pitanja jezične kompetencije toga Marulićeva sugovornika. Ono međutim svjedoči o slabom sociokulturnom položaju hrvatskoga, o njegovu ograničenom komunikacijskom doseg i snažnoj prisutnosti i akulturacijskoj ulozi talijanskoga jezika među obrazovanim stanovnicima Splita. (...) Uporaba talijanskoga jezika među pripadnicima obrazovanog sloja i u prisnom dopisivanju odraz je takvih prilika to više što je sam čin pisanja značio pristupanje u nadindividualnu sferu i podvrgavanje konvencionalnim, ritualiziranim „pravilima ponašanja” (Malinar 2004: 37).

Malinar je zasigurno u pravu, i Cipci i Marulić zasigurno su bili plurilingvalni, ali Marulićev su odabir u ovoj konkretnoj situaciji mogle određivati i dvije dodatne konkretne okolnosti: najprije, prvo je pismo popratnica uz *un trattadello* sastavljen na talijanskom, a uz treće pismo priloženi su soneti kojima je Marulić sam sebe tješio; potom, ako su pisma trebala biti predložena potencijalnom izdavaču, odabir talijanskog posve je logičan.²⁰ A zašto Grasolariju Marulić piše na latinskom? Malinar iza toga naslućuje društvenu distancu i drugu intelektualnu razinu:

Jacopo Grasolari ipak je nešto udaljeniji (...) i većega društvenog ugleda i položaja (...). U pismima je stoga Marulić upotrijebio latinski jezik kao jezik odnosa koji uključuje dijatopijsku i dijastratijsku razliku između pošiljatelja i primatelja, primjeren obraćanju društveno nadređenom sugovorniku (...) (i kojega, uz to, nije nikad osobno upoznao) (Malinar 2004: 27).

Opet se načelno slažući s tim, dodao bih da je Marulićevo prvo pismo Grasolariju – kao što smo vidjeli, odgovor na prethodno Mlečaninovo – moglo biti na latinskom jer je latinski već bio odabrao i Grasolari. Grasolari je pak posegnuo za latinskim kao medijem visoke kulture, onako kako se njime koristi Erazmo pišući Aldu Manuziju; ujedno je, u uobičajeno složenoj društvenoj igri ljubaznosti, ugledni Mlečanin pokazao da Splicićanina priznaje kao ravnopravnog intelektualca. Napokon, ne treba zaboraviti da su na latinskom bila i sva djela o čijem su objavljivanju pismeno pregovarali Marulić i Grasolari – *Institucija, Evanđelistar, Život svetog Jeronima, O nasljedovanju Krista*.

Zaključimo. Predložio sam ovdje tumačenje po kojem su Marulićeva pisma Jerolimu Cipciju iz 1501. sačuvana zajedno s Marulićevim pismima Grasolariju (od 1502. do 1515.) jer su tako zajedno u Grasolarijevu arhivu bila i odložena; Cipci (koji je umro ubrzo nakon što je povezo Marulića i Grasolarija) ostavio je privatna Marulićeva pisma Grasolariju na čitanje kako bi se Grasolari dodatno uvjerio u vrline Marulića kao kršćanina i kršćanskog autora. Pisma su glasom autora samog svjedočila tko je taj skjavonski anonimus koji se usudio napisati i ponuditi na tiskanje ne samo talijansku „raspravicu” o tlačenjima kršćana nego i

²⁰ Konvencija pisanja soneta na talijanskom toliko je kulturno snažna da Milošević *podrazumijeva* da su Marulićevi soneti spomenuti u pismu Cipciju na talijanskom, i ne smatra to potrebnim argumentirati (Milošević 1992: 11–13; usp. i Malinar 2004: 36 te ondje citiranu literaturu).

opsežan latinski rukopis pod naslovom „Upućivanje u čestit život po primjerima svetaca”.

Godina 1501. tako je godina Marulićevih patnji i gubitaka, ali i godina u kojoj on, uz pomoć prijatelja Jerolima Cipcija, svoje patnje i gubitke – odnosno, način na koji ih podnosi – preokreće u dokaz vrijednosti *Institucije*. Riječima iz Grasolarijeva kratkog popratnog pisma u izdanju *Institucije 1507: Processere huiusmodi instituta a recte instituto animo, ut qui prius se perfectum exhibuerit quam perfectionis institutiones descripserit* („Zaista, takve su upute proizašle iz valjano upućena duha, jer on se sam pokazao savršenim prije nego što je počeo opisivati upućivanje u savršenstvo.”). Patnje i gubici, na dojmljiv način doživljeni u privatnim pismima, dali su Maruliću *butar in stampa* u Veneciji.

Prilog: Jacopo Grasolari, pismo čitaocu iz izdanja *Institucije* Venecija, 1507.

(Pismo ovdje donosim u cijelosti, u standardiziranoj latinskoj grafiji, zadržavajući ipak neke karakteristične ranonovovjekovne pravopisne varijante, i uz vlastiti prijevod.)

Jacobus Grasolarius ad Lectorem.

Vides, lector studiosissime, quanto cum labore, quae sparsim sanctorum exempla scripta sunt, paruo collegerit uolumine noster Marulus, quanta cum gratia illa digesserit, ut per ea religiose uiuendi normam diuini eloquii autoritate interposita confirmaret. Processere huiusmodi instituta a recte instituto animo; ut qui prius se perfectum exhibuerit quam perfectionis institutiones descripserit. Qui uirum agnoscunt, haud aliter esse testantur. Proinde si tibi quae legis usui et emolumento futura esse desyderas, illum imitare qui ita uiuit ut docet, Christi redemptoris nostri sectator facere incipientis et docere. Pro tali tantaque lucubratione quantum debeas agnosce; neque uero alias te sibi gratias persolui optat, nisi ut, quoad eius potes, integrum te ab omni peccatorum labe immaculatum serues.

Operis imprimendi curam suscepit uenerandus sacerdos Franciscus Lucensis; qui, ut est in rebus agendis accuratissimus, ut in lucem castigatissimus prodiret liber non laboribus, non uigiliis, non etiam impensae pepercit; cum archetypo ipsius Maruli impressum contulit uolumen et, quae in eo errata reperit, diligenter

annotauit citatis quaternionibus et linearum numero ut facilius ea corrigi possint. Tuum erit meminisse hominis cuius beneficio lectione suauissima simul et sanctissima oblectaberis. Vale.

Jacopo Grasolari čitaocu.

Vidiš, zainteresirani čitaocē, s kolikim je trudom svetačke primjere, koji su bili zapisani razbacani, u malome svesku prikupio naš Marulić, s kolikom ih je elegancijom rasporedio, kako bi po njima ojačao pravilo pobožnog življenja dajući mu autoritet božanske riječi. Takve su upute morale proizaći iz valjano upućena duha, jer on se sam pokazao savršenim prije nego što je počeo opisivati upućivanje u savršenstvo. Tko čovjeka poznaje, svjedoči da je upravo tako. Stoga, želiš li da ti to što čitaš bude na korist i dobrobit, nasljeduj njega, koji živi onako kao što poučava, kao sljedbenik Krista otkupitelja našeg, onoga koji je počeo činiti i učiti.²¹ Priznaj koliko mu duguješ za takav i tolik rad; ali on ne želi da mu zahvalnost iskazuješ drugačije nego da, koliko si u stanju, sebe očuvaš čistim i neukaljanim ikakvom ljagom grijeha.

Brigu za tiskanje djela preuzeo je štovani svećenik Franjo iz Lucce; on, kako je iznimno savjestan u svim poslovima, da bi knjiga na svjetlo dana izašla posve ispravljena, nije štedio truda, bdjenja, pa ni troška; s predloškom samoga Marulića usporedio je tiskani svezak i greške, koje je u potonjem našao, pomno je zabilježio citirajući kvaternione i broj redaka kako bi ih bilo lakše korigirati. Na tebi je da se sjetiš čovjeka po čijoj dobroti uživaš u čitanju podjednako ugodnom i nabožnom. Zdravo.

Literatura

AGOSTINI, GIOVANNI DEGLI. 1754. *Notizie istorico-critiche intorno la vita, e le opere degli scrittori viniziani*. Simone Occhi. Venezia.

ALLEN, PERCY STAFFORD. 1906. *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami I (1484–1514)*. In *typographeo Clarendoniano*. Oxonii.

ALMÁSI, GÁBOR. 2010. Humanistic Letter-Writing. *European History Online (EGO)*. Institute of European History (IEG). Mainz. <https://www.ieg-ego.eu/almasi-2010-en> (pristupljeno 15. travnja 2025).

²¹ Usp. *Act 1, 1: quae coepit Jesus facere et docere*, „što je Isus činio i učio“.

- BOGDAN, TOMISLAV. 2022. Hitro kićenje – Marulićevi začinjavci i Dante. *Colloquia Maruliana* XXXI. 7–34.
- BOŽIČEVIĆ, FRANE. 2007. *Život Marka Marulića Splitsanina*. Književni krug. Split.
- HIRSCH, RUDOLF. 1967. *Printing, Selling and Reading, 1450–1550*. Otto Harrassowitz. Wiesbaden.
- JOVANOVIĆ, NEVEN. 2004. Tipografske i tekstološke posebnosti Marulićeva *Dijaloga o Herkulu*. *Colloquia Maruliana* XIII. 67–86.
- JOVANOVIĆ, NEVEN. 2023. Pismo Danielea Clarija dubrovačkom nadbiskupu o Epidauru, 1505. *Colloquia Maruliana* XXXII. 81–106.
- JOZIĆ, BRANKO. 2008. Biografičnost Marulićevih epistolarnih tekstova. *Colloquia Maruliana* XVII. 149–155.
- KING, MARGARET L. 2014. *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*. Princeton University Press. Princeton, NJ.
- KUZMANIĆ, MARIO NEPO. 1998. *Splitski plemići, prezime i etnos*. Književni krug. Split.
- LUČIN, BRATISLAV. 2018. Predgovor. *Hrvatski stihovi i proza*. Marulić, Marko. Matica hrvatska. Zagreb. 9–67.
- MALINAR, SMILJKA. 2004. „Marulićeva privatna pisma: izbor jezika kao sredstvo dijastratijske i dijafazijske diferencijacije“. *Colloquia Maruliana* XIII. 21–38.
- MARULIĆ, MARKO. 1506. *Marcus Marulus Spalatensis De institutione benevivendi per exempla sanctorum*. Presbiter Franciscus Lucensis de Consortibus cantor ecclesie S. Marci et Bernardinus de Vitalibus Venetus. Venetiis.
- MARULIĆ, MARKO. 2024 (156). *Latinska humanistička proza, pjesme i pisma*. Matica hrvatska. Zagreb.
- MARULIĆ, MARKO. 2024 (157). *Latinska moralnopoučna i teološka proza*. Matica hrvatska. Zagreb.
- MILOŠEVIĆ, MILOŠ. 1992. Sedam nepoznatih pisama Marka Marulića. *Colloquia Maruliana* I. 5–31.
- NUOVO, ANGELA. 2013. *The Book Trade in the Italian Renaissance*. Brill. Leiden.
- OSTOJIĆ, IVAN. 1975. *Metropolitanski kaptol u Splitu*. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.
- PESCETTI, ORLANDO. 1611. *Prouerbi italiani. Raccolti, e ridotti sotto a certi capi, e luoghi communi per ordine d'alfabetto*. Appresso Giacomo Sarzina. Vinetia.
- REŠETAR, MILAN. 1900. Eine unbekannte Ausgabe Marulić's De institutione benevivendi. *Archiv für slavische Philologie* 22. 233–236.
- ŠPOLJARIĆ, LUKA. 2018. Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 36. 61–80.

ŠPOLJARIĆ, LUKA. 2019. Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio drugi: Nikola Modruški, De humilitate. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 37. 83–97.

***Butar in Stampa* – Marulić’s Letters to Venice as a Way to Publication**

Abstract

In 1992 Miloš Milošević published seven unknown autograph letters by Marko Marulić, written in 1501–1515 and addressed to Jerolim Cipci, the archdeacon of the Split chapter, and to Jacopo Grasolari, the curate of the Venetian church of Sant’Aponal; the letters are preserved in the State Archives of Venice. The three letters to Cipci are in Italian, all were written in 1501; the remaining four (1502–1515) are all to Grasolari. The connecting theme of the letters are Marulić’s literary works and his attempts to publish some of them. In the first letter to Cipci (19 July 1501) Marulić mentions his epic poem in Croatian, the *Judith*, written in the „Slavic” language which is the *lengua nostra materna* for both Cipci and Marulić, and the achievement enables Marulić to compare himself to Dante (*direte che anchora la lengua schiava ha el suo Dante*) – but Marulić does so, ironically, in a letter written in Italian (more precisely, in its *veneziano coloniale* variant, used in the territories ruled by the Republic of Venice).

Marulić and Cipci (who died in 1502) were longtime friends. According to the 1501 letter, Cipci was already trying to get Marulić’s *De institutione bene uiuendi per exempla sanctorum* printed (it will be published only in 1507, after a permission for its publication was granted on 25 February 1503 by the Venetian senate to the priest Francesco Consorti from Lucca). Marulić addressed to Cipci the dedicatory letter (in Latin) with which *De institutione* opens, in which the author explains the intention of the work, and extols his friend’s enthusiasm for literature; Marulić claims that Cipci’s talents make his friend an ideal sponsor of the book. With the letter of 19 July 1501 Marulić introduces another of his works, a newly written short treatise on sufferings of Christians at the hands of the infidels (the treatise was not preserved), and asks Cipci to help get it published quickly (*butar in stampa*).

Jacopo Grasolari (after 1450–1534), considered a minor Venetian humanist by Margaret L. King, was, together with Francesco Consorti, involved in publishing Marulić’s books. The first edition of the *De institutione* has at the end a short Grasolari’s letter to the reader; the letter praises Marulić, as the author and a perfect Christian, and introduces a list of *Errata* in the book, prepared by Consorti. But Grasolari was not mentioned in the colophon of the edition (there are only names of Consorti and the printer Bernardino Vitali). Expressions and ideas used by Grasolari in the letter seem to be inspired by

the correspondence with Marulić; Marulić describes Grasolari's engagement as *cura* and *opera*. When Marulić asks Grasolari to send him copies of the *Euangelistarium*, another of Marulić's works printed by Consorti, this suggests that Grasolari controlled the distribution of the printed books.

Cipci was instrumental in connecting Marulić with Grasolari. From the first Marulić's letter to Grasolari, dated 10 March 1502, we conclude not only that Cipci spoke to Grasolari about Marulić, but that Grasolari then himself wrote to Marulić, referring in the letter to Cipci's favourable words; Marulić's preserved letter is actually a response to Grasolari (responding also to the question about the impending coming of the Antichrist, which was posed, I think, as a kind of test for Marulić).

The main question of this paper is: why were Marulić's letters to Cipci preserved together with Marulić's letters to Grasolari, among Grasolari's correspondence? I claim that it was not an accident. that Cipci gave Grasolari Marulić's private letters to read. Circulating a private letter was a common practice in Renaissance and early modern epistolography, and Cipci wanted to show what kind of man Marulić is. Specifically, in the letters Marulić himself attests to how he coped with successive losses of his two brothers and mother to plague over a period of several months, how he received disturbing news of Ottoman raids and Hungarian-Croatian defeats in the neighboring region, how he endured wrongdoings by a relative and by a Venetian official – at the same time writing longer and shorter religious works in prose and in verse. So Cipci might have left the letters with Grasolari, and they must have (for an unknown reason) remained in the Venetian priest's archive, filed together with Marulić's letter to Grasolari himself.

Marulić, an outsider who in 1501–1502 has not published anything yet, necessarily chose a different approach than, for example, Erasmus of Rotterdam, who just a couple of years later (in 1507, with letter 207 in Allen's collection of Erasmus's correspondence) sent his translations of Euripides to be printed by Aldus Manutius. In his letter Erasmus was explicit and businessmanlike, courteous but with concrete demands and conditions.

Possible circulation of the letters to Cipci, together with the fact that the first letter introduces a *trattadello* written in Italian and the third one some *sonetti*, could have influenced Marulić's choice of language as well (until now, the only reason considered was the customary use of Italian among the educated Dalmatian elite). Marulić's letters to Grasolari, on the other hand, could have been in Latin because Grasolari had first chosen Latin to write to Marulić (as Erasmus wrote in Latin to Manuzio), thus acknowledging the humanist from Split as a fellow intellectual.

Ključne riječi: Marko Marulić, humanistička pisma, objavljivanje, upotreba jezika u epistolografiji, humanizam i renesansa

Keywords: Marko Marulić, humanistic letter-writing, publication, language use in epistolography, Renaissance humanism